

4. *Історія народного господарства Української РСР. У 3 т., 4 кн. — Т. 1: Економіка досоціалістичних формацій / Т. І. Дерев'янкін, В. О. Голобуцький, І. Г. Рознер [та ін.] / Редколегія тому: Т. І. Дерев'янкін (відп. ред.) [та ін.]. — К. : Наук. думка, 1983. — 464 с.*
5. *Кудь В. О. Сервітути на Волині // Велика Волинь: минуле й сучасне: Матеріали міжнар. наук. краєзнав. конф., жовт. 1994 р. — Хмельницький – Ізяслав – Шепетівка, 1994. — С. 129-131.*
6. *Лященко П. І. Історія народного господарства СРСР. — Т. 2: Капіталізм / Пер. з 2-го рос. вид. — К. : Держполітвидав УРСР, 1952. — 690 с.*
7. *Порядок действий и пределы власти Уездных советов // Сборник узаконений и распоряжений правительства о сельском состоянии. — Изд. 3-е. — Гл. 9 : Ст. 84-95. — С.-Петербург, 1910. — С. 63-75.*
8. *Рихтер Д. Сервитуты // Энциклопедический словарь. — Т. XXIX^А. — Полутом 58 / Изд. Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. — С.-Петербург, 1900. — С. 629-641.*
9. *Кам'янець-Подільський міський державний архів (далі – КПМДА). — Фонд 112. — Оп. 2. — Спр. 3457.*
10. *КПМДА. — Фонд 112. — Оп. 2. — Спр. 3476.*
11. *КПМДА. — Фонд 112. — Оп. 2. — Спр. 3485.*
12. *КПМДА. — Фонд 112. — Оп. 2. — Спр. 3492.*

О. М. Машкін

ПРО РОЛЬ ТА МІСЦЕ ВИХІДЦІВ ІЗ ГРЕЦІЇ В ЕКОНОМІЧНОМУ ЖИТТІ УКРАЇНИ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.

У статті висвітлюється виробнича діяльність підприємців грецької національності в Україні на рубежі ХІХ-ХХ ст. На основі вивчення першоджерел розкрито кількісний і якісний аспекти їх підприємництва.

Немає, мабуть, в Європі неслов'янського народу, доля якого була б більш тісно пов'язана з історією нашої Батьківщини, аніж греки. У стародавні часи саме уродженці з Еллади першими з європейців освоїли північне Причорномор'я та нижнє Подніпров'я, заснувавши тут Пантікапей (Керч), Феодосію, Ольвію, Херсонес та інші міста-держави. Від ромеїв, тобто греків-візантійців, сприйняв Великий князь Київський Володимир 988 р. християнську віру, що сприяло переїзду до Києва та на Русь з Константинополя сотень священнослужителів, а за ними — ремісників та купців. Коли ж під натиском мусульманського світу Візантія впала, тисячі її підданих знайшли притулок у Росії й на українських землях. Й не даремно

© О. М. Машкін, 2005

Б. Хмельницький у ході визвольних змагань 1648-1654 рр. запоруку розширення контактів із Заходом убачав не лише в дипломатичних зустрічах, а й у розв'язанні так званого грецького питання в Україні. І вирішено воно було в такий спосіб, що православні греки отримали дозвіл розселитися в районі м. Ніжина на Чернігівщині. А скористалися цією милістю гетьмана ті, хто не бажав бути райя – «податковою худобою» Оттоманської Порти.

Наступне XVIII ст. позначилося новим явищем у житті місцевих греків: поруч з киево-малоросійською та чернігово-слобожанською смугами розселення їх виникає ще одна – новоросійсько-таврійська, куди після приєднання Криму до Російської імперії (1783 р.) приїжджали головним чином вихідці з материкової (Балканської) Греції. На новому місці проживання вони займалися найрізноманітнішими видами діяльності – від служби в корпусі прикордонної варті (Балаклавський під Севастополем полк) до землеробства і торгівлі [1, с. 323]. Саме з цих трьох основних ареалів почалося господарське освоєння греками території східної Наддніпрянщини, апогей якого припадає на останню чверть XIX – початок XX ст.

Вельми значним був внесок греків перш за все у промислове життя Подільської, Волинської та Київської губерній. На жаль, сьогодні ми не маємо змоги з абсолютною точністю перерахувати й назвати всіх фабрикантів та заводчиків грецького походження, які діяли тоді в регіоні. Це зумовлено тим, що, по-перше, значна частина їх за минулі століття повністю злилася з місцевим населенням; а, по-друге – через складну етнічну ситуацію на самих Балканах, завдяки якій деякі греки, переїжджаючи на береги Дніпра, реєструвалися на новому місці проживання (навіть маючи грецькі прізвища) як молдавани, румуни, болгары, італійці й навіть турки. Та до деяких узагальнень можна все ж таки вдатися.

На межі століть на Поділлі було щонайменше 6 грецьких промислових династій, представники яких працювали переважно у харчосмаковій галузі. Зокрема, М. З. Лукікій володів млином мануфактурного типу в містечку Мізяково на Вінниччині, а Г. Тарасула орендував паровий млин Ф. В. Мельника в с. Соломия Ольгопільського повіту, де за рік вироблялося пересічно 20-40 тис. пудів борошна [5, с. 36, 52]. Спадкоємці І. П. Санодіно, І. А. та І. І. Мазаракі займалися фабричним винокурінням відповідно у селищах Воробйовка Літинського та Голеніщево Кам'янецького повітів; причому підприємство перших було обладнане устаткуванням від німецьких фірм, а на інших заводах використовувалися виключно британські механізми та апарати [7, с. 194-195, 206-207]. І. Ф. Васагло, узявши в утримання завод «Богемія», на якому працювали переважно чеські майстри та робітники, довів його до доброго стану [7, с. 274-275, 278-279, 322-323].

Як мінімум три підприємницькі родини греків або їх прямих нащадків діяли в той час на Волині. Це перш за все вже згадувані вище Мазаракі, а також Андро та Попескуло. Але якщо на Поділлі Мазаракі спеціалізувалися майже виключно на винокурінні, то у Волинській губ. вони це поєднували з мірошництвом. Дещо більшим був і загальний економічний потенціал волинських Мазаракі: тут їм належало два винокурних заводи та три млини, один з яких приводився в рух турбінним двигуном, а решта – водою. З точки ж зору концентрації виробництва особливо виділявся І. А. Мазаракі – володар парового та гідромлинів у Волинському та Житомирському повітах, а також Велико-Волицької винокурні. Винокурня ця була чи не найбільшою в той час в усій губернії: на першому млині (двигун у 47-50 к.с.) за день перероблялося на борошно до 500 пуд., а за рік – 80 тис. пудів зерна, другий же давав відповідно 600 пуд. та 18 тис. пудів. Крім того, Я. Ф. та Б. Р. Мазаракі господарювали як винороби в Заславському повіті, а К. В. Мазаракі – на Житомирщині [7, с. 63-64, 178-179, 182-183; 5, с. 64].

Серед усіх тих греків, котрі носили прізвище Андро, особливою діловою активністю вирізнявся Д. Ф. Андро. Здобувши технічну освіту в Москві та Санкт-Петербурзі, він досить рано виявив неабиякі здібності керівника та організатора, що дозволило йому через деякий час зосередити в своїх руках відразу три підприємства – два винокурних заводи (в урочищі Біла та в містечку Деражня) та гідромлин у Рівенському повіті. Деражнянський винокурний завод Андро (локомотив у 22 к.с.) за своєю виробничою потужністю займав одне з провідних місць у краї, а його ж удвічі більше Золотіївське ректифікаційне підприємство – навіть на всьому заході Лівобережжя. Рівненська борошномельня того ж хазяїна, хоча й належала до закладів мануфактурного типу, мала деякі інженерні нововведення, що робили її багато в чому унікальною. Тут була на практиці реалізована спроба одночасно використовувати енергію води та вітру, причому вітрила самого вітряка Д. Ф. Андро наказав виготовити за нідерландськими, жорна – за німецькими, а борошнозсіпні пристрої – за бельгійськими кресленнями [7, с. 184-185, 192-193; 5, с. 80].

Щодо Київщини, то до початку ХХ ст. повністю асимілюються колонії греків у Києві та в значних населених пунктах регіону. Натомість, ті, які зберегли ще грецькі прізвища, поступово розпорошуються по провінціях, де деякі з них багатіють. Серед останніх слід відзначити роди Мазаракі, Демочані, Безкалао та ін.

У Київській губернії працювали В. І., Е. В. та О. Ф. Мазаракі (причому їх своєрідною приватновласницькою базою стали Бердичівський та Летичівський повіти). Так, В. І. та Е. В. Мазаракі мали кожний по паровому млину в селищі Хажин на Бердичівщині, однак заклад Володимира Івановича, на якому щорічно перероблялося до 80 тис. пуд. зерна, був за продуктивністю майже вчетверо меншим, аніж аналогічне підприємство Едуарда Володимировича, де силою трьох паровиків та

турбін на муку мололи за рік до 300 тис. пуд. збіжжя. Ще один київський грек – Е. В. Мазаракі-молодший, володів одним водяним та двома фабричного типу млинами у містечку Розсоші. Добре розуміючи взаємозв'язок між рівнем технічного оснащення підприємств та його прибутковістю, він подбав про встановлення локомотивів типу «Badenil» у 80 та 130 к.с., що, в свою чергу, дало можливість щоденно пропускати крізь жорна відповідно 1,5 та 2 тис. пуд. зерна [7, с. 30-31, 32-33; 5, с. 7, 15].

Мірошництвом займалися також П. П., В. П. та Р. П. Безкалао. Переїхавши до Чигиринського повіту з тодішньої Бессарабської губернії, Безкалао-старший придбав млин у с. Матвіївка, де й оселився. Діловими партнерами його були місцеві селяни та поміщики. Справа попередника продовжувалася наступниками: у всякому разі, матвіївський млин нащадків Безкалао згадується в річних звітах по губернії з 1902 по 1911 р. [5, с. 27]. Одночасно грецький вплив на промислове життя мав місце також у Чернігівській та Полтавській губерніях.

Іншою була виробнича спеціалізація греків на Катеринославщині, де вони займалися або гірничою справою, або переробкою продуктів видобувних галузей промисловості. Зокрема, О. І. Скараманга у 1874-1875 рр. провадив пошукові роботи на сіль у районі Бахмута. Досить скоро йому вдалося відкрити тут «...в глибине 56 саженой – 2-саженный пласт ее». Через два роки він налагоджує видобуток солі: в 1877 р. було одержано 352821 пуд, 1878 р. – 429252, 1880 р. – 1086470, а в 1881 р. – навіть 1200000 пудів [6, с. 221-223]. Приблизно в цей же час М. П. Арігоні започаткував у Лозово-Петрівській балці вугільний промисел. Уже в 1881- 1882 рр. він налагодив роботу копальні, на якій було видобуто 250 тис. пудів вугілля [6, с. 257].

Як відомо, здавна греки жили компактною групою й у районі м. Маріуполя, де займалися найрізноманітнішими справами. Більш-менш відчутного успіху в промисловості досяг маріупольський міщанин Ф. І. Ахчіані. У 1890-1899 рр. він володів заснованим ще 1867 р. цегельним підприємством, на якому тоді працювало 6 робітників і вироблялося до 150 тис. шт. цегли загальною вартістю 2 тис. крб. [10, с. 213, 309].

Чекає більш глибокого дослідження й економічна активність греків на території Таврії (причому із залученням документів місцевих архівів). Інші ж тогочасні джерела згадують лише поодинокі прізвища. Наприклад, купець Х. К. Арабаджі утримував невеличку мануфактуру у передмісті Мелітополя, на якій зусиллями 2 чол. готувалося щорічно до 400 тис. пудів мила [10, с. 207].

Більш комплексно підходив до справ у межах губернії П. Ф. Родоканакі. У 1874 р. він зацікавився місцевими покладами бурого вугілля. Розробка покладів почалася в 1883-1884 рр. У Севастополі Родоканакі володів паровим млином на 14 поставців, а також шкіряною майстернею, де працював чи не єдиний як на той час у галузі регіону механічний дезінтегратор для подрібнення інгредієнтів. Продукція

виготовлялася тут на так званій «грецький манер», тобто на сосновій корі. Частину отриманих від промислової діяльності прибутків П. Ф. Родоканакі витрачав на операції купівлі-продажу великих партій вовни, якими він займався разом з М. Р. Маасом та Н. Є. Ефрусі [6, с. 108, 169, 216, 380-381].

Та чи не найвизначнішим осередком перебування греків була Одеса. Здавна в місті існувала Грецька вулиця. Греки володіли будинками та садами у приміській смузі. Їх нащадки іноді обіймали значні адміністративні посади [6, с. 9, 44, 76, 445]. Греки торгували на місцевому ринку, були вуличними майстрами, роздрібними крамарями. Навіть серед представників такої професії, як виготовлення фонтанів, відомий один з них – П. П. Устіані. Місцева влада не раз доручала йому виконання відповідальних та складних завдань [6, с. 469].

Приваблювала греків також залізоробна справа. Так, К. К. Маркі на своєму заснованому 1893 р. підприємстві зусиллями 19 робітників випускав голки, булавки та шпильки. Мануфактура К. П. Васілакі очищала та переплавляла стружку методом рафінації, а заклад А. Г. Каруцару виготовляв дріт та різний посуд. Майстерню сусального золота мав у власності К. Л. Петінаті. Цікаво, що два з вищеназваних чотирьох підприємців – Маркі та Каруцару – двічі на місяць запрошували лікарів для огляду своїх працівників [3, с. 38-41; 6, с. 102].

Грекам належали в місті також три типографії. Зокрема, М. А. Хрисогелос розпоряджався «Слов'янською друкарнею», яка була спочатку закладом вельми примітивним. Однак у 1896 р. господар зумів механізувати її (встановивши гасовий двигун) і збільшити кількість робітників з 10 до 53 чол. Відповідно в декілька разів зросла сума виробництва (до 30-32 тис. крб.) і прибуток (який, після відрахувань на заробітну платню та амортизацію, становив 10-12 тис. крб. на рік). Випускала типографія Хрисогелоса головним чином брошури та книги наукового та науково-популярного змісту. Поряд із цим літографії І. Г. Алексоматі та О. П. Капарі задовольняли місцевий попит на бланки, етикетки та ярлики [3, с. 14-15, 18-19; 4, с. 4; 6, с. 445].

Одеські греки займалися також шкіряною справою. Лідером тут був П. І. Апостоли-Параскева, чий завод на Пересипу за рік освоював 700-800 тис. крб. Поруч із ним, у власному будинку працював І. О. Коандзакі, заклад якого, оснащений двома локомотивами, щорічно виготовляв 17-19 тис. пудів принагідної для використання в легкій промисловості шкіри (на 340-360 тис. крб.). Інші майстерні були значно меншими [3, с. 48-51; 6, с. 169-170; 8, с. 256; 9, с. 248].

Дослідники традиційно відмічають і роль Одеси в становленні української харчосмакової галузі. Й дійсно, саме тут з'явилися одні з перших у краї парові млини, кожен з яких виробляв щорічно до 1 млн пуд. борошна. Одночасно значного розвитку набув випуск макаронних та кондитерських виробів, мінеральних вод, вина та пива. А

багатонаціональний склад населення міста дозволяв і тут проявити себе грекам, котрі становили помітний прошарок серед місцевих приватних власників.

Підприємець Г. М. Неофіт, крім шкіряної справи, займався також приготуванням ковбас: у 1890 р. ним було відкрито для цього спеціальне підприємство. Через шість років цей заклад було оснащено паровим двигуном у 30 к.с., він почав працювати 350-355 днів на рік, виготовляючи різного роду м'ясних продуктів на 45-50 тис. крб. [3, с. 64-65].

Геолог і купець П. Ф. Родоканакі (про якого йшлося вище) зарекомендував себе і одеським пивоваром та винокуром. Так, його пивоварний завод розливав у пляшки 14 сортів цього напою. Оптовими партіями він постачав його більш ніж 12 містам України. Одночасно Родоканакі нарощував виробництво спирту: за даними 1880-1890 рр. він давав до 1% його загальноімперського виробітку. На винокурному підприємстві застосовувалися технології, котрі дозволяли переробляти на кінцевий продукт патоку, маїс та жито [6, с. 88, 113-135].

Помітну роль в економічному житті міста відігравали також грецькі спеціалісти, що працювали в галузі забезпечення населення прохолодними напоями. Найзаможнішим з них був Б. Б. Сірак, підприємство якого продукувало щорічно їх (напоїв) до 118 тис. пляшок. Трохи менше (до 103 тис. пляшок) постачав споживачам О. Т. Боско. Це були, так би мовити, лідери галузі, за якими йшла маса середніх та дрібних виробників [3, с. 70-71; 6, с. 142; 9, с. 496].

У борошномельному виробництві Одеси успішно працювали греки – брати Д. Є. та П. Є. Анатри. Уже на початку 80-х років ХІХ ст. вони утримували в межах міста млин на десять поставців. Через 12 років на ньому діяло вже 2 локомотиви, працювало 64 робітники, щорічно вироблялося понад 800 тис. пудів борошна (на суму майже 0,5 млн крб.). Якщо подивитися на ці дані крізь призму галузі в цілому, то виявляється, що брати Анатри були чи не найбільшими підприємцями у Причорномор'ї. Від 25 до 30 чол. обслуговували заснований 1888 р. паровий млин М. А. Лазаріди, пересічна потужність якого за сезон становила у виробках – 300 тис. пуд., а грішми – до 200 тис. крб. [3, с. 8, 56-57; 6, с. 112].

Головними споживачами борошна були хлібокондитерські заклади та пекарні. Зокрема, на підприємстві грека П. К. Костанді у 1894-1896 рр. нараховувалося 20-24 чол., котрі, працюючи по 11 год. на добу (при щомісячній зарплаті в 30 крб.), за рік випікали булок, пиріжків та чайного печива на 33 тис. крб. Інший заклад, що належав братам Р. Т. та Ф. Т. Меліссарато (заснований у 1896 р.), уже за перші шість місяців роботи випустив продукції на 54 тис. крб., у тому числі хліба – на 37,5 тис. крб., кондитерських виробів – на 13,5 тис. крб. [3, с. 62-63, 70-71; 8, с. 455; 9, с. 479].

Таким чином, наявні джерела дозволяють окреслити динаміку проникнення греків на Україну, приблизні ареали їх компактного

розселення, види діяльності. Протягом останньої чверті XIX ст. прослідковується активна роль греків та їх нащадків у промисловому житті краю.

До 13 грецьких родин (або 20% від усієї кількості їх у Східній Наддніпрянщині) працювали в цей час у губерніях Подільській, Волинській та Київській, причому в більшості своїй як власники підприємств харчосмакової галузі. Участь греків у розвитку інших сфер виробництва мала місце на цій території як виняток.

У Чернігівській та Полтавській губерніях ділова активність місцевих греків (6 сімей, 9,2% загалу) рельєфніше за все проявила себе у винокурінні та мірошництві, де (на відміну від попереднього регіону) їм належали майже всі заклади, оснащені сучасними паровими двигунами.

Однак справжнім центром грецької ділової активності в Україні на межі століть була Херсонська губернія. У місті Херсоні тоді працювало їх до 42 чол., котрі, окрім переробки сільськогосподарської сировини та продуктів тваринництва (головним чином – фабричним способом), спеціалізувалися на виробництві продукції легкої промисловості, обробці металів, машинобудуванні, типографській справі.

В статье освещается производственная деятельность предпринимателей греческой национальности в Украине на рубеже XIX-XX вв. На основе изучения первоисточников раскрыты количественный и качественный аспекты их предпринимательства.

1. *Все о Крыме.* – Харьков: «Каравелла», 1998. — 476 с.
2. *Ильин И. А.* О грядущей России. — Нью-Йорк — Джорданвилль, 1991. — 367 с.
3. *Микулин А. А.* Фабрично-заводская и ремесленная промышленность Одесского градоначальства Херсонской губернии и Николаевского военного губернаторства. — Одесса, 1897. — 275 с.
4. *Московский комсомолец.* — 1997. — 16 окт.
5. *Пояснительная книга к карте мельниц, винокуренных, маслобойных и пивоваренных заводов губерний Киевской, Подольской, Волынской, Черниговской и Полтавской.* — К.: Изд. Л. М. Шахновецкого, 1911. — 270 с.
6. *Современное состояние промышленности на Юге России в связи с сельскохозяйственной и заводской выставкой 1884 г. в Одессе, устраиваемой Имп. обществом сельского хозяйства Южной России / Сост. Н. П. Мельников.* — Одесса, 1884. — 553 с.
7. *Справочник к карте мельниц, винокуренных, пивоварных, маслобойных и писчебумажных фабрик и заводов губерний Киевской, Волынской, Подольской, Черниговской и Полтавской / Сост. К. К. Мацянский.* — Киев, 1912. — 380 с.
8. *Указатель фабрик и заводов Европейской России с Царством Польским и Великим княжеством Финляндским / Сост. П. А. Орлов.* — С.-Петербург, 1881. — 753 с.
9. *Указатель фабрик и заводов Европейской России и Царства Польского / Сост. П. А. Орлов.* — Изд. 2-е. — С.-Петербург, 1887. — 823 с.
10. *Указатель фабрик и заводов Европейской России / Сост. П. А. Орлов.* — С.-Петербург, 1884. — 826 с.